

УДК 342.53:328.128](477)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ФРАКЦІЙ В УКРАЇНІ

А. М. Гандзюк,

аспірант кафедри парламентаризму та політичного менеджменту, Національна академія державного управління при Президентові України

У статті розглядається діяльність фракцій в українському парламенті, а також питання, що стосуються правового регулювання їх діяльності в зв'язку з виборчим законом, розподіл повноважень між гілками влади, механізм створення парламентських фракцій (груп), співпраця між коаліцією і опозицією в парламенті України. З'ясовано, що існує необхідність замінити організаційний тип формування парламентських фракцій на ідеологічний чи структурний для того, щоб парламент став більш стабільним та демократичним. Обґрунтовано необхідність переходу від змішаної виборчої системи до пропорційного представництва з відкритими списками, що сприятиме зміцненню партійної дисципліни, створить умови для співвідношення коаліції і опозиції в парламенті. Автор висуває низку пропозицій до законів і підзаконних актів, які визначають організаційно-правову основу діяльності парламенту України.

Ключові слова: парламентська фракція (група), коаліція, опозиція, діяльність фракції.

A. M. Handziuk,

Candidate for a degree, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

ORGANIZATIONAL AND LEGAL REGULATION OF PARLIAMENTARY FACTIONS' ACTIVITIES IN UKRAINE

The article deals with the activities of factions in Ukrainian Parliament and the issues pertaining to legal regulation of their work in connection to electoral law, division of powers between branches of government, mechanism for parliamentary factions (groups) creation, cooperation between the coalition and the opposition in the Parliament of Ukraine. It is figured out that there is a need to replace the organizational type of formation of parliamentary factions with ideological or structural type in order for it to be more forward-looking and democratic. The necessity to switch from mixed electoral system to proportional representation with open lists is substantiated, what would strengthen party discipline, create conditions for parity of coalition and opposition in the Parliament. The author brings forward several proposals for laws and subordinate acts that determine the foundation for activities in the Parliament of Ukraine.

Key words: parliamentary faction (group), coalition, opposition, faction activities.

A. H. Гандзюк,

аспірант кафедри парламентаризму та політичного менеджменту, Національна академія державного управління при Президенті України

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАРЛАМЕНТСКИХ ФРАКЦИЙ В УКРАИНЕ

Статья посвящена деятельности фракций в украинском парламенте и вопросам правового регулирования их деятельности в связи с избирательным правом, разделением полномочий между ветвями власти, механизмом формирования парламентских фракций (групп), сотрудничеством между коалицией и оппозицией в парламенте Украины. Уточнено, что для того, чтобы он был более перспективным и демократичным, необходимо заменить организационный тип формирования парламентских фракций на идеологический или структурный для того, чтобы парламент стал более стабильным и демократическим. Обоснована необходимость перехода от смешанной избирательной системы к пропорциональному представительству с открытыми списками, что укрепит партийную дисциплину, создаст условия для паритета коалиции и оппозиции в парламенте. Автор сформулировал ряд предложений к законам и подзаконным актам, которые определяют организационно-правовую основу деятельности парламента Украины.

Ключевые слова: парламентская фракция (группа), коалиция, оппозиция, деятельность фракции.

© Гандзюк А. М., 2016

Постановка проблеми. Важливим чинником фракційної стабільності парламенту є співпраця парламентських фракцій та груп у межах коаліції, яка є принципово різною в транзитних країнах, до яких належать Україна і держави Центрально-Східної Європи, та сталих демократіях. У них, як правило, коаліції ґрунтуються на близьких ідеологічних концепціях, на відміну від України.

Поляризація політичних поглядів у вітчизняному парламенті призводить до створення нестабільних парламентських коаліцій, що, у свою чергу, відображається на роботі гетерогенного (різнорідного) уряду, який слабо підтримується Верховною Радою України та достатньо часу і сил витрачає на подолання суперечностей і політичних конфліктів. Як свідчить сучасна практика, в Україні парламентські коаліції створюються, як правило, на базі пропрезидентських політичних партій і тим самим є “потенційним джерелом урядових та парламентських криз” [1].

Для досягнення стабільності урядової (правлячої) коаліції в умовах відсутності в парламенті стійкої більшості науковці пропонують реалізувати два важливих принципи: “формування уряду на основі співвідношення сил у парламенті та забезпечення умов солідарної і політичної відповідальності уряду перед парламентом” [2].

Погоджуючись із цими принципами, більшість науковців пропонує їх реалізацію в Україні шляхом поєднання парламентсько-президентської форми правління із пропорційною системою виборів, яка стимулюватиме політичні партії до активізації їх діяльності не лише в передвиборчий період, а й під час роботи у Верховній Раді України. Проте вітчизняна виборча система до цього часу ще залишається змішаною, а коаліційна угода не стала механізмом консолідації суспільства, що є вкрай необхідним у сучасних умовах розвитку Української держави і суспільства. Саме на цьому наголошує Президент України П.Порошенко у своєму Указі “Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері” [3].

Тому актуальним є обґрунтування змін у нормативно-правових актах, що забезпечують *фракційну стабільність Верховної Ради України*, під якою ми розуміємо “систему загальних принципів організації діяльності парламенту й державних/публічних органів влади, яка забезпечує політичний консенсус між ними, сприяє прозорому формуванню професійного коаліційного уряду та його політичній підтримці протягом визначених повноважень” [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Утвердження конституційного статусу та пріори-

тету Верховної Ради України у системі стримувань і противаг безпосередньо залежить від успішності утворення таких усталених у зарубіжній конституційній практиці структур у представницькому органі, як парламентська більшість (коаліція) та парламентська опозиція. У відповідному рішенні Конституційний Суд України безпосередньо встановив, що “фракційне структурування Верховної Ради України і формування коаліції депутатських фракцій є обов’язковими умовами її повноважності” [5].

Більшість науковців визнають, що в парламентарних та змішаних республіканських формах правління інститут парламентської більшості є найважливішим інструментом для вироблення політичного курсу, утворення уряду та реалізації через нього згаданого курсу. “Партійні фракції, що утворюють більшість, як правило, мають бути представлені в уряді. Ті ж політичні сили (партії), які не беруть участі у формуванні кабінету, вважаються опозицією” [6].

При цьому під стабільно працюючою коаліцією вітчизняні науковці розуміють “більшість у парламенті, що формується відповідними парламентськими фракціями, які підтримують політику Президента та формують Уряд” [7]; під політичною опозицією [8] розуміють політичну силу, яка не має достатньо можливостей та інструментів впливу на формування політичних і управлінських рішень. Наявність у парламенті фракцій зі складу політичної опозиції вказує на більш чітке врегулювання політичної системи [9].

Для України важливими є питання врегулювання статусу політичної опозиції в парламенті, внесення відповідних змін до Закону України “Про Регламент Верховної Ради України” [10], уточнення процедур, пов’язаних із парламентською дисципліною народних депутатів, визначених у проекті Закону України “Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України” [11].

Цим проектом Закону України передбачено “дозволити у разі відсутності голови депутатської фракції (голови депутатської групи) за його дорученням у засіданні Погоджувальної ради брати участь заступнику голови депутатської фракції (заступнику голови депутатської групи)”, а також ввести обмеження щодо присутності народних депутатів на засіданні Погоджувальної ради: “засідання Погоджувальної ради є повноважним за умови присутності на ньому не менше половини її складу” [11].

Передбачається, що ці зміни сприятимуть покращенню фракційної, а значить і партійної дисципліни, яка є вкрай важливою для сучасного українського парламенту, для якого характерною є організаційний, а не ідеологічний чи структур-

ний (більш прогресивний і демократичний) тип утворення фракції [12].

Визначено, що організаційний тип утворення фракцій окреслює форму організації, згідно з якою фракція створюється й функціонує на засадах партійної дисципліни, відданості меті, ставлення до оточуючого світу; ідеологічний – на засадах ідеологічного підґрунтя їх існування; структурний – на формальній організації фракції, розглядаючи її водночас як окрему одиницю, так і в її відношенні до партії, частиною якої вона, як правило, є.

Саме останній тип утворення парламентських фракцій – структурний – є найбільш ефективним і сприяє забезпеченню найбільшої стабільності парламенту та уряду. Таке утворення парламентських фракцій регламентується відповідними нормативно-правовими актами, у тому числі виборчим законодавством, що ґрунтується на пропорційній основі з відкритими списками. Не менш важливими є питання, пов'язані з розмежуванням повноважень між різними гілками влади, механізмом створення парламентських фракцій (груп), взаємодією коаліції з опозицією в парламенті.

Мета статті – визначити проблеми нормативно-правового забезпечення фракційної стабільності Верховної Ради України та запропонувати відповідні зміни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відсутність стабільної фракційної структури у вітчизняному парламенті, на наш погляд, зумовлена низкою недосконалості нормативно-правових актів, пов'язаних із:

- виборчим законодавством;
- розмежуванням повноважень між різними гілками влади;
- умовами створення парламентських фракцій (груп);
- взаємодією коаліції з опозицією в парламенті.

Розглянемо ці проблеми в аспекті відповідних нормативно-правових механізмів стабілізації фракційної структури у вітчизняному парламенті та сформулюємо до кожної з них відповідні пропозиції.

1. Законом України “Про вибори народних депутатів України” 2011 р. [13] передбачено проведення виборів народних депутатів України за змішаною виборчою системою, відповідно до якої половина складу парламенту обирається в одномандатних виборчих округах і є суто формально пов'язаною з парламентськими партіями, які самостійно або у складі виборчих блоків долають виборчий бар'єр. Депутати, які обираються за мажоритарною складовою виборчої системи, є одним із чинників фракційної нестабільності,

оскільки вони можуть бути позапартійними та не мати чіткої ідеології.

Таких народних депутатів до Верховної Ради України I скликання було обрано шість осіб [14], у 2014 р. (Верховна Рада України VIII скликання) – 50% (225 осіб). Така кількість мажоритарних народних депутатів не сприяє забезпеченню чіткої структуризації парламенту та його фракційній стабільності, а навпаки, є “слабким ланцюжком” у цілісності фракцій, їх стабільності у визначеному політичному курсі та роботі.

Тип виборчої системи є основним чинником, який визначає ступінь залучення партій до державної діяльності через упровадження механізму політичного представництва в парламенті, визначає склад парламентських партій, впливає на кількість партій, що беруть участь у виборах, та в подальшому визначає склад парламентської більшості (коаліції).

Більшість науковців вважають, що пропорційна виборча система з відкритими списками сприятиме більш чіткій структуризації парламенту, а значить, і суспільства. При цьому, як стверджує Л.І.Павлова, задля досягнення бажаного ефекту необхідно змінювати не лише принципи виборів, а й обмежувальні бар'єри, правила формування виборчих списків [15].

На наш погляд, відсутність відкритих списків кандидатів у народні депутати гальмує розвиток не лише фракційної діяльності, а й парламентської в цілому. Це підтверджується тим, наскільки партійні лідери зважають на лояльність під час виборів, вирішуючи, кого взяти до списків у кандидати на парламентські вибори.

2. Аналіз чинного законодавства України, зокрема Конституції України [16], законів України “Про Верховну Раду України” [17], “Про Кабінет Міністрів України” [18], “Про Президента України” [19], свідчить також про відсутність чіткого розмежування повноважень між парламентом, главою держави та урядом за результати реалізації державної політики. Тому парламент практично позбавлений права висловлювати недовіру членам Кабінету Міністрів України та суттєво впливати на державну політику, а Президент України може скасувати нормативні акти уряду, спрямувати його діяльність у необхідному йому напрямі шляхом видання указів тощо.

У парламентсько-президентській республіці це є неприйнятним та не сприяє фракційній стабільності в парламенті, незважаючи на те, що в ст. 16 Закону України “Про Регламент Верховної Ради України” [10] вказано на важливість формування та реєстрації депутатських фракцій (депутатських груп) на першій новообраній Верховній

Раді, без яких неможливе вирішення кадрових питань, а саме: обрання Лічильної комісії, Голови Верховної Ради, Першого заступника та заступника Голови Верховної Ради; створення комітетів та Погоджувальної ради депутатських фракцій, які в подальшому впливатимуть на обрання уряду та урядової політики.

У зв'язку з тим, що перша сесія Верховної Ради України є вкрай відповідальною, зокрема, в питаннях подальшої реалізації установчої функції парламенту, важливим є якісна підготовленість народних депутатів до роботи в парламенті, яка передбачає володіння ними: навичками політичної дискусії, вироблення спільних узгоджених рішень, публічних виступів; політичної культури тощо. На нашу думку, цьому можуть сприяти попередні дебати між кандидатами в народні депутати всередині партій, на яких, як правило, і ґрунтується пропорційна виборча система з відкритими списками.

3. Законодавство України, яким визначається порядок роботи Верховної Ради України [10; 20], не передбачає також запровадження ефективних механізмів забезпечення стабільності фракційної структури парламенту. Так, мінімальні вимоги до створення фракцій відповідають 3% депутатів від їх конституційного складу, що є меншим за величину виборчого бар'єру, який застосовується на виборах. Вихід або виключення депутата зі складу фракції чи групи за Регламентом Верховної Ради України і Законом "Про комітети Верховної Ради України" не визначають для такого депутата будь-яких негативних правових наслідків. Наприклад, у вигляді дострокового припинення повноважень голови, заступника голови, секретаря комітету тощо.

Відсутність відповідних законодавчих механізмів запобігання збільшенню кількості фракцій (груп) у парламенті, частим міжфракційним переходам народних депутатів України, крім дестабілізації політичної структури парламенту, зумовлюють виникнення ще однієї проблеми – недотримання принципу пропорційного представництва у складі парламентських комітетів депутатських фракцій та груп.

Часта наявність міжфракційних переходів у вітчизняному парламенті характеризує низький рівень політичної культури народних депутатів, і тому, на відміну від багатьох зарубіжних держав, фракційна структура українського парламенту не завжди відображає результати парламентських виборів, а неоднорідність представників парламентських партій, відсутність "подібності за походженням та підготовкою" знижує ступінь партійної (фракційної) згуртованості.

Більш згуртованими є ті партії, де її члени мають схоже минуле (належать до одного соціального класу, мають однакову освіту, досвід тощо). Тому важливим є розвиток партійної системи в Україні, яка ґрунтується на національних цінностях та демократичних ідеологічних засадах, а не лише на лідерських якостях голів партій.

4. Не менш важливою є роль парламентської фракції, яка складається з політичної опозиції в парламенті, і чинить опір чинній державній владі, протистоїть здійснюваному стратегічному курсу з метою замінити його на інший, що задовольняє опозиційні політичні організації.

Захист прав опозиції і забезпечення законодавчих гарантій її діяльності є необхідною передумовою реалізації конституційно визначених політичних і соціально-економічних прав громадян України, які шляхом волевиявлення, здійсненого на виборах до Верховної Ради України, підтримали політичні сили, що не увійшли до складу парламентської коаліції (більшості), а відтак – не отримали визначального впливу на зміст політики, що реалізується через вищий законодавчий орган і систему органів виконавчої влади.

Опозиційність при цьому передбачає: чітко артикульоване, публічно висловлене критичне ставлення до політики Президента; неучасть у проведенні цієї політики через відсутність представників партій або блоків партій у складі Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів та інших центральних органів виконавчої влади [21].

В Україні одним із головних недоліків є залежність існування опозиції від функціонування парламентської більшості.

Оскільки діяльність парламентської меншості (опозиції) втілюється в конкретних формах роботи законодавчого органу влади загалом, то й регулювання цієї діяльності має здійснюватися шляхом внесення змін до законів і підзаконних актів, які визначають форми діяльності парламенту (Конституція України, закони України "Про Регламент Верховної Ради України", "Про комітети Верховної Ради України" та ін.). Саме ці законодавчі акти визначають нині права депутатських фракцій та окремих народних депутатів України в процесі обрання керівництва Верховної Ради України, формування персонального складу комітетів, тимчасових спеціальних і слідчих комісій, закріплюють принцип пропорційного представництва у складі органів Верховної Ради України депутатських фракцій, права депутатів і фракцій під час затвердження, обговорення та розгляду питань порядку денного, форми участі депутатських фракцій і народних депутатів у виконанні парламентом своїх контроль-

них функцій, порядок ініціювання та висловлення індивідуального та колективного вотуму недовіри особам, яких призначає на посади і звільняє з посад Верховної Ради України.

З огляду на це урегулювання статусу парламентської меншості (опозиції) має здійснюватися шляхом внесення змін до чинних нормативно-правових актів, а не шляхом прийняття окремого закону.

Опозиційна діяльність залежить від форми правління, яка склалася в державі. У країнах, де традиційно домінує парламент (незалежно від того, республіка це чи монархія), парламентська опозиція протистоїть проурядовій більшості. У країнах із президентсько-парламентською формою правління опозиційна діяльність ведеться стосовно пропрезидентських сил, які формують більшість [8].

Аналізуючи ці та інші проблеми фракційної стабільності вітчизняного парламенту, ми дійшли висновку щодо вдосконалення її нормативно-правового забезпечення як одного з базових механізмів. При цьому не менш важливими залишаються питання, пов'язані з удосконаленням кадрових, фінансових та організаційно-політичних механізмів.

Список використаних джерел

1. Шаранич С. С. Дослідження проблеми структури коаліції депутатських фракцій в парламенті України в розрізі змін до ст. 61 Закону "Про Регламент Верховної Ради України" від 09.03.2010 / С. С. Шаранич // Учені зап. Тавр. нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського. Серія : "Юридичні науки". – 2011. – Т. 24 (63). – № 2. – С. 397–401.
2. Сірук М. Коаліційні клопоти. Чого вчить Україну закордонний досвід? / М. Сірук // День. – 2006. – 1 квіт. – С. 3.
3. Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері [Електронний ресурс] : Указ Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5342016-20814>.
4. Гандзюк А. М. Категорійно-понятійний апарат дослідження парламентських фракцій / А. М. Гандзюк // Глобальне управління: теорія та практика : матеріали першої Міжнар. наук.-практ. конф. : зб. наук. пр. серії "Україна – Греція" (Афіни, 2015 р.) / [за ред. М. Х. Корецького]. – Афіни : Євро-Середземноморська Академія мистецтв і наук, 2015. – С. 32–36.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) від 17.09.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Фракційна стабільність парламенту характеризується не лише відповідною системою принципів та організаційних заходів, а, що головне – нормативно-правовими актами, які забезпечують стабільність уряду та цілеспрямоване виконання плану реалізації ними коаліційної угоди [22]. А це можливо лише за умов політичного консенсусу між провладними й опозиційними силами в парламенті для прийняття консолідованих законів, фракційної дисципліни, прозорого формування професійного коаліційного уряду, його політичною підтримкою протягом визначених повноважень.

Важливими є також способи формування парламентських фракцій і груп на ідеологічній основі, умови застосування вільного депутатського мандата для забезпечення фракційної дисципліни й уникнення від міжфракційних переходів, форми і методи передвиборчої підготовки парламентаріїв та їх політичних лідерів для формування стійких демократичних традицій парламентської діяльності в роботі Верховної Ради України.

Вирішення цих та інших проблем сприятиме розвитку фракційної стабільності у вітчизняному парламенті та ефективності роботи уряду.

References

1. Sharanich S. S. Doslidzhennya problemi strukturi koalitsiyi deputatskih fraktsiy v parlamenti Ukrayini v rozrizi zmin do st. 61 Zakonu "Pro Reglament Verhovnoyi Radi Ukrayini" vid 09.03.2010 / S. S. Sharanich // Ucheni zapiski Tavriyskogo natsionalnogo universitetu im. V. I. Vernadskogo. Ser. : "Yuridichni nauki". – 2011. – T. 24 (63), № 2. – S. 397–401.
2. Siruk M. Koalitsiyi klopoti. Chogo vchit Ukrayinu zakordonniy dosvid? / M. Siruk // Den. – 2006. – 1 kvit. – S. 3. 3.
3. Pro prioritetni zahodi shchodo spriyannya zmitsnennyu natsionalnoyi ednosti ta konsolidatsiyi ukraïnskogo suspilstva, pidtrimki initsiativ gromadskosti u tsiy sferi : Ukaz Prezidenta Ukrayini [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : <http://www.president.gov.ua/documents/5342016-20814>
4. Gandzyuk A.M. Kategoriyno-ponyatiyniy aparat doslidzhennya parlamentskih fraktsiy//A.M.Gandzyuk// Globalne upravlinnya: teoriya ta praktika: materialy pershoyi Mizhnar. nauk.-prakt. konf.: zbirnik naukovih prats seriyi "Ukrayina - Gretsya" (Afini, 2015 r.)/[za red. M.H. Koretskogo]. – Afini: Evro-Seredzemnomorska Akademiya mistetstv i nauk, 2015. – S. 32-36.
5. Rishennya Konstitutsiyinogo Sudu Ukrayini u spravi za konstitutsiyim podanniam 105 narodnih deputativ Ukrayini shchodo ofitsiyinogo tлумачення polozhen chastin shostoyi, somoyi, dev'yatoyi statti 83 Konstitutsiyi Ukrayini (sprava pro koalitsiyu deputatskih fraktsiy u Verhovniy Radi Ukrayini) vid 17.09.2008 [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : <http://www.ccu.gov.ua>

6. Мартинюк Р. Інститут парламентської більшості у вітчизняній політико-правовій практиці / Р. Мартинюк // *Вибори та демократія*. – 2010. – № 2/3 (24/25). – С. 69.
7. Основи вітчизняного парламентаризму : підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 2 т. / за заг. ред. В. А. Гошовської. – Київ : НАДУ, 2012. – Т. 2. – 340 с.
8. Політична опозиція : навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Гошовської, К. О. Ващенко, Ю. Г. Кальниша. – Київ : НАДУ, 2013. – 208 с.
9. Шаранич С. С. Порівняльний аналіз функціонування парламентської більшості (коаліції) в європейських країнах / С. С. Шаранич // *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія : Право*. – 2012. – Вип. 19. – С. 65–71.
10. Про Регламент Верховної Ради України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/116/95-вр>.
11. Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України [Електронний ресурс] : Закон України (проект). – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59166.
12. Малишко М. І. Основи виборчого права (порівняльний аналіз) / М. І. Малишко ; Укр. наукова асоціація ; Київ. ін-т туризму, економіки та права. – Київ, 2000. – С. 89.
13. Про вибори народних депутатів України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/4061-17>.
14. Парламентаризм та парламентська діяльність : словник-довідник / за заг. ред. В. А. Гошовської. – Київ : НАДУ, 2010. – 295 с.
15. Павлова Л. І. Формування коаліційного потенціалу парламентських фракцій в Україні / Л. І. Павлова // *Віче*. – 2010. – № 5. – С. 3.
16. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // *Відом. Верхов. Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
17. Про Верховну Раду України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1861-17>.
18. Про Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/794-18>.
19. Про Президента України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/474-14>.
20. Про комітети Верховної Ради України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%D0%B2%D1%80_.
21. Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: інформаційно-аналітичне дослідження / Лабораторія законодавчих ініціатив. Програма сприяння Парламенту України Ун-ту Індіани США. – Київ, 2006. – С. 21.
22. Коаліційна угода Верховної Ради України VIII скликання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/politics/83270-koalitsionnoe-soglashenie.htm>.
6. Martinyuk R. Institut parlamentskoyi bilshosti u vitchiznyaniy politiko-pravoviy praktitsi / R. Martinyuk // *Vibori ta demokratiya*. – 2010. – № 2/3 (24/25). – S. 69.
7. Osnovi vitchiznyanogo parlamentarizmu: pidruch. dlya stud. vishch. navch. zakl.: u 2 t. /za zag. red. V.A.Goshovskoyi. - K. : NADU, 2012. – T.2. – 340 s.
8. Politichna opozitsiya : navch. posib. / za zag. red. V.A.Goshovskoyi, K. O. Vashchenka, Yu.G. Kalnisha. – K. : NADU, 2013. – 2008 s.
9. Sharanich S. S. Porivnyalniy analiz funktsionuvannya parlamentskoyi bilshosti (koalitsiyi) v evropeyskikh krayinah/ S. S. Sharanich // *Nauk. visn. Uzhgorod. nats. un-tu. Ser. : Pravo*. – 2012. – Vip. 19. – S. 65–71.
10. Pro Reglament Verhovnoyi Radi Ukrayini: Zakon Ukrayini – Elektronna versiya. Rezhim dostupu: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/116/95-вр>
11. Pro vnesennya zmin do Reglamentu Verhovnoyi Radi Ukrayini: Zakon Ukrayini (proekt) [Elektronniy resurs] – Rezhim dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59166
12. Malishko M. I. Osnovi viorchogo prava (porivnyalniy analiz) / Ukrayinska naukova asotsiatsiya; Kiyivskiy in-t turizmu, ekonomiki ta prava. – K., 2000. – S. 89.
13. Pro vibori narodnih deputativ Ukrayini : Zakon Ukrayini [Elektronniy resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/4061-17>
14. Parlamentarizm ta parlamentska diyalnist : slovnik-dovidnik / za zag. red. V. A. Goshovskoyi. – K. : NADU, 2010. – 295 s.
15. Pavlova L. I. Formuvannya koalitsiyonogo potentsialu parlamentskikh fraktsiy v Ukrayini / L. I. Pavlova // *Viche*. – 2010. – № 5. – S. 3.
16. Konstitutsiya Ukrayini vid 28.06.1996 № 254k/96-VR // *Vidom. Verh. Radi Ukrayini zi zminami*. – 1996. – № 30. – St. 141.
17. Pro Verhovnu Radu Ukrayini: Zakon Ukrayini – Elektronna versiya. Rezhim dostupu: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1861-17>
18. Pro Kabinet Ministriv Ukrayini: Zakon Ukrayini – Elektronna versiya. Rezhim dostupu: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/794-18>
19. Pro Prezidenta Ukrayini: Zakon Ukrayini [Elektronna versiya] – Rezhim dostupu: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/474-14>.
20. Pro komiteti Verhovnoyi Radi Ukrayini: Zakon Ukrayini [Elektronna versiya] – Rezhim dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%D0%B2%D1%80_
21. Status opozitsiyi: vitchiznyaniy ta zarubizhniy dosvid, rekomendatsiyi: informatsiyno-analichne doslidzhennya / Laboratoriya zakonodavchih initsiativ. Programa spriyannya Paralamentu Ukrayini Un-tu Indiani SShA. – K., 2006. – S. 21.
22. Koalitsiyna ugoda Verhovnoyi Radi Ukrayini VIII sklikannya – Rezhim dostupu: <http://obozrevatel.com/politics/83270-koalitsionnoe-soglashenie.htm>.